

Eseul românesc, între polemici și granițe

Carmina Simona STOIAN
Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava

Abstract: The essay, a literature border which tends to become a veritable genre with its own identity, has experienced in Romanian literature a winding road from the position of stepchildren of a form of writing devoid of originality, a text in which there are mixed all types of writing without precise identity, up to favorite form of contemporary literature. Whatever are the judgments which has been subjected by literary critics, severe or permissive, essay seems to have its own system of laws, it's own source of life, and, beyond symbolic boundaries, although its essence seems to be one unbounded, it currently looming as an essential component of our literature, confirming its synchronization with the universal literature.

Keywords: *essay, literature border, confession, fragmentarism.*

Sub influența teoriilor occidentale¹ despre eseu, în spațiul românesc apariția eseului a generat numeroase polemici, scindând clasa criticilor și esteticienilor în susținători și adversari ai acestui tip de scriitură. Ca și în literatura universală, și la noi fenomenul s-a manifestat între negarea unui tip de discurs aparent fără nicio predispoziție către sistem și acceptare treptată. Dacă începutul secolului al XX-lea marchează în literatura universală afirmarea preocupărilor teoretice pentru acest gen, în literatura noastră problematica pare să fie ignorată cu consecvență până în a doua jumătate a secolului, când voci izolate încep să aducă în discuție aspectul. Intervențiile, inițial limitate la câteva articole, par să afirme cu timiditate pentru moment apariția unui nou tip de scriitură care există însă încă din 1874, anul apariției controversatului *Pseudo-kynegeticos* al lui Alexandru Odobescu.

Asistăm așadar, la primele încercări de teoretizare a eseului. Fenomenul, în ciuda caracterului său nesistematic, pare să anunțe o atenție din ce în ce mai sporită acordată acestei forme de scriitură. Situația reflectă, în fond, modul în care spațiul literar românesc, atât de încorsetat de rigorile unei poetici tradiționale, se eliberează

¹ Începând cu secolul al XX-lea literatura universală își îndreaptă atenția în mod sistematic spre formula scrisului eseistic, fapt confirmat de numeroasele studii apărute în special în Europa. Putem menționa aici nume ca Georg von Lukács, Theodor W. Adorno, H. Walker, M. Bense, Th. Harrison, W. Müller-Funk, A. Fowler, D. Combe, C. Obaldia, M. Macé ș.a. care analizează din perspective multiple această formă de literatură.

treptat de multe dintre prejudecăți și să accepte la masa discuțiilor, fie ele chiar și polemice, un subiect ce preocupă de prea mult timp spațiul literar european.

Așa cum era de așteptat, atitudinile sunt, într-o primă etapă, preponderent negatoare tinzând spre excluderea eseului din orice ecuație literară sau situarea sa în zona *non-literaturii* sau a practicii diletante, non valorice². Textului eseistic i se reproșează lipsa consistenței la nivel ideatic aducându-se în discuție o confuzie frecventă de natură terminologică potrivit căreia „oricine scrie un articol mai lung în care plutește o idee, e considerat eseist” [Constantinescu, 1972:186]. Constatările sunt de altfel juste dacă ținem cont de faptul că la acel moment exercițiul eseistic (pentru că, în lipsa unor norme, doar despre așa ceva putem deocamdată vorbi) se realiza în virtutea unei evadări din spațiul literaturii canonice fără conștiință unui sistem. Eseului i se refuză astfel un statut în rândul genurilor/speciilor literare tolerându-se mai curând ca „o relaxare, o concesie, aproape o slăbiciune a spiritelor mari” [Noica, 2007:33]. Considerat distructiv pentru cultură, el este privit ca principală marcă a superficialității, simbolică numită „lăutărism”³.

În aceste condiții se nasc firesc întrebările: Ce anume a determinat adoptarea unei astfel de poziții? De ce în spațiul românesc persistă această înverșunare împotriva eseului în condițiile în care teoriile universale și în special cele europene îi acreditaseră deja existența? Pe de o parte, putem intui în această atitudine o formă de conservare a valorilor deja existente, o strategie de excludere a tendințelor de contaminare între ceea ce există deja, acceptat și supus criteriilor de evaluare în vigoare, și ceea ce ar putea exista, ca formă nouă, inovatoare și încă nefiltrată de criterii de evaluare clar formulate. Pe de altă parte însă se conturează și un paradox. Există scriitori, ei înșiși esești, cum este cazul lui Camil Petrescu, care refuză în termeni radicali acreditarea eseului, însă, conștient sau nu, contribuie la fundamentarea unei tradiții a eseisticii românești. Aspectul ne determină să privim procesul mai curând ca pe o formă de rezistență în fața exodului falselor forme de cultură, de stopare a modernizării haotice, în virtutea preluării fără discernământ. Astfel, o posibilă explicație a reticenței teoreticienilor ar putea-o reprezenta intenția, în fond, justificată, de filtrare a numeroaselor forme de manifestare intelectuală ce inundă spațiul cultural românesc în perioada interbelică și postbelică. Se poate vorbi despre o acțiune de temperare a entuziasmului cu care se „modernizează” totul, fără discernământ, proces ce afectează

² Camil Petrescu, spre exemplu, el însuși eseist, vede în practica eseului forma cea mai extinsă de manifestare a pseudoculturii. Reactualizând teoria maioreșciana a „formelor fără fond”, el pledează pentru combaterea invaziei eseistice. El vede în acest gen o formă superficială de scriitură, mască a diletantismului și a lipsei de consistență, consecințe ale modernizării haotice văzute însă, mai curând, ca proces involutiv, de degradare culturală, ca asimilare fără discernământ a unor false modele culturale. Trebuie remarcat modul ironic în care Camil Petrescu utilizează termenul „eseu” al cărui sens vizează mai curând ideea de încercare a cărei nereușită nu este conștientizată, fenomen ce contribuie la degradarea treptată a formelor de cultură: „De altfel, între Dunăre și Carpați, totul e eseu. Școala, administrația, parlamentul, guvernul, aviația, cultura și fotbalul. România este o țară cuprinsă între 18° și 28° longitudine estică și produce îndeobște grâne, lemne, eseuri, spanac, petrol și ascultători de conferințe” („Despre eseu sau tutti frutti”, în *Opinii și atitudini* Editura pentru Literatură, București, 1962, p. 198).

³ Termenul, utilizat într-un articol apărut în 1973 și integrat în volumul *Despre lăutărism*, definește, în viziunea autorului, atitudinea oamenilor de cultură români de deschidere „cătrel mai multe lucruri deodată” „fără suficiență acoperire”, „reușita de a spune lucrurile oarecum «după ureche», și de-a face, în definitiv, ca Barbu Lăutaru”.

indiscutabil calitatea faptelor de cultură⁴. Pe de altă parte însă, rezervele în fața scrisului eseistic trebuie văzute și ca modalitate de conservare a criteriilor de evaluare. Altfel spus, eseul poate fi acceptat ca practică, însă doar în cazul celor care au atins un anumit nivel cultural și spiritual. Doar aceste condiții le pot oferi posibilitatea de a găsi în scrisul eseistic o formă de trecere „de la cultură spre joacă și grație” [Noica, 2007:32].

Pe fondul acestor refuzuri, se profilează treptat și opiniile favorabile. Acestea vin să anunțe dorința de afirmare și recunoaștere a ceea ce unii critici au numit „al patrulea gen literar”. Se vorbește din ce în ce mai insistent despre un „gen al genurilor”, consecință a ceea ce Nicolae Balotă numește „disoluției speciilor, genurilor și tiparelor estetice clasice”, a „dezagregării gândirii sistematice”, caracterizat prin absența oricărei metode și a oricărei forme de constrângere, prin asumarea unei libertăți împinse până la vagabondaj [Balotă, 1969]. Iată așadar prima încercare de definire a eseului ca tip de discurs, o definiție ce reactualizează și nuanțează perspectiva mai mult metaforică pe care Mircea Eliade⁵ o formula în 1933.

Prima abordare sistematică a conceptului de eseu îi aparține însă lui Adrian Marino în *Dicționarul de idei literare* apărut în 1973, studiu în care autorul operează cu trimiteri repetate la o bibliografie de specialitate deja existentă în spațiul european⁶. Se remarcă intenția criticului de a realiza, pentru prima oară la noi, o delimitare teoretică a conceptului prin identificarea specificului acestui tip de discurs și, implicit, a instrumentelor operabile la nivelul analizei eseului. Această abordare va fi continuată de alte trei studii de amploare, două dintre ele apărute în anii imediat următori (*Căile eseului*, de Traian Liviu Birăescu în 1976, și *Eseul, personalitatea unui gen*, de Dumitru Tiutiuca în 1979), ultimul în 2000 (*Eseul, o formă a neliniștii*, de Alina Pamfil), singurele, de altfel, de la noi. Valorificând suportul teoretic oferit de teoriile occidentale, aceste studii supun eseul unei analize minuțioase trasând astfel coordonate teoretice relative ale unui tip de discurs, de altfel, imposibil de teoretizat. Descoperim astfel, în ciuda numărului relativ scăzut de abordări, un interes sporit pe care teoria literară românească începe să îl manifeste față de eseu.

Aceasta este situația receptării eseului în plan teoretic. O altă realitate se conturează însă în zona literaturii propriu-zise. Dacă discuțiile teoretice prind contur cu mare întârziere, practica literară dezvăluie o cu totul altă realitate. Este vorba despre un interes manifestat timpuriu, așa cum spuneam, încă din secolul al XIX-lea, când textului *Pseudo-kynegeticos* al lui Alexandru Odobescu dovedește că eseul poate exista și în afara unei conștiințe teoretice. Acest scriitor înfăptuiește astfel prima „deviație” de la normele literaturii canonice. Falsul său tratat de vânătoare pare a fi, potrivit specialiștilor, un exercițiu în maniera lui Montaigne ce implică însușirea aproape inconștientă, intuitivă a

⁴ Din această perspectivă, interesantă este atitudinea lui Camil Petrescu care vede în spațiul românesc postbelic un teritoriu integral subordonat *eseului*, un amestec de forme culturale și non-culturale, valorice și non-valorice ce conduce, inevitabil spre degradare.

⁵ Mircea Eliade semna în anul 1933 în „Cuvântul” un articol intitulat „Romanul și eseul, genuri preferate” în care definea eseu drept „un gen creat prin refuz, un cristal obținut după imense eforturi de asimilare și dezasimilare” sesizând astfel, cu mult înaintea unor teoretizări propriu-zise, caracterul rebel al eseului și incapacitatea sa de a se subordona vreunei constrângeri de ordin teoretic.

⁶ Bruno Berger, *Der Essay, Form und Geschichte*, Berlin, 1964, Theodor W Adorno, *Der Essay als Form*, Frankfurt, 1965 ș.a.

trăsăturilor speciei ce avea să primească mai târziu numele de eseu. Fără a crea senzația vreunei apropieri voite de forma eseistică existentă deja în spațiul european, Odobescu inovează în epocă prin lipsa unei unități coerente a acțiunii și personajelor, prin valorificarea memoriei subiective ca element organizator al textului, subiectivitatea, ironia și autoironia și, nu în ultimul rând, prin adresarea directă către un cititor, elemente ce vor deveni mai târziu aspecte definitorii ale eseului.

Privite în mod izolat, toate aceste aspecte se regăsesc în multe dintre formele literaturii anterioare. Este suficient să amintim aici modul particular în care scriitorii ca Nicolae Filimon, Ion Ghica sau Vasile Alecsandri abordează teme în manieră personală mizând pe spontaneitate și sinceritate, construindu-și discursul pe un schelet filosofic. Tot ei aleg să se adreseze direct unui lector și îmbogățesc discursul cu o nouă valență, cea a ironiei. Ceea ce diferențiază însă textul lui Odobescu de toate aceste abordări este faptul că elemente amintite fuzionează, oferind astfel primul exemplu de exercițiu eseistic din literatura noastră. O apropiere considerabilă a literaturii române de formula eseului se produce însă în perioada interbelică, moment în care formele eseistice cunosc o dezvoltare spectaculoasă. Fenomenul este confirmat atât de polemicile care se nasc în jurul acestui tip de scriitură, cât și de apariția în această epocă a unui număr însemnat de texte asociate genului, veritabile repere în analizele ulterioare ale eseului românesc. Scriitori și critici ca G. Călinescu, Camil Petrescu, Mihail Ralea, Tudor Vianu, Paul Zarifopol, Edgar Papu, Lucian Blaga, Mircea Eliade etc. ilustrează pe deplin unul dintre momentele esențiale din evoluția eseului românesc.

Un fenomen similar se manifestă în perioada postbelică, moment în care, deși cunoaște aceeași tendință de expansiune pe teritoriul literaturii, eseuul continuă să aibă parte de critici negative, chiar din partea unora dintre practicantii săi. Se afirmă acum o generație de esești cu profunde legături cu filosofia ale căror texte se profilează ca veritabile teritorii de asimilare a elementelor morale, estetice, culturale și, nu în ultimul rând, politice. Eseurile lui Constantin Noica, Emil Cioran, Nicolae Steinhardt și Petre Țuțea dezvăluie astfel o nouă dimensiune a eseisticii românești în care omul interacționează simultan cu socialul, religiosul și politicul, definindu-se ca identitate dilematică.

Perioada contemporană afirmă, cu o notabilă întârziere, drepturile eseului ca tip de discurs autonom, fără a marca însă o vârstă propriu-zisă a acestuia, ci, reluând mai curând legăturile cu perioadele anterioare. Asistăm astăzi la o nouă explozie a eseisticii similare celei de după primul război mondial, fenomen ce readuce în discuție problema autenticității genului eseistic. Parafrazând o afirmație a lui Camil Petrescu, am putea spune că după 1989 totul devine eseu și jurnal în spațiul românesc. Traume ale totalitarismului ca experiența detenției sau a exilului devin teme predilecte ale celor mai multe volume editate imediat după 1989 valorificând, în exces chiar, formele eseului și ale literaturii confesive. În conglomeratul eseistic ce pare să reliefeze specificul literaturii actuale se identifică nume ca Horia Roman Patapievici, Gabriel Liiceanu, Monica Lovinescu, Andrei Pleșu, Nicolae Manolescu care ar putea constitui nucleul tare unei noi generații a eseisticii românești [Mihăilescu, 2007]. Putem vorbi așadar despre trei etape în evoluția eseului românesc, trei momente ale traseului pe care discursul eseistic le-a traversat, momente care, deloc întâmplător, se află sub influența unor evenimente generatoare de profunde transformări: cele două Războaie

Mondiale și evenimentele din 1989⁷. Constatarea conduce către concluzia firească a unei necesități a scrisului eseistic care se modifică de la o epocă la alta sub directa influență a factorilor sociali și culturali. Este o certitudine că pentru fiecare etapă el reprezintă o modalitate de anulare a canoanelor și de eliberare de sub constrângerile formale în sensul unei consistențe crescânde în plan ideologic.

Eseul apare astfel ca urgență a literaturii de actualitate, ipostază a scrisului care oferă deopotrivă scriitorului și cititorului posibilitatea conectării directe la un nou tip de realitate. Situat între realitatea concretă, istorico-socială, și cea ficționalizată, a literaturii, universul eseistic se profilează ca formă existențială intermediară oferind actanților săi, pe lângă posibilitatea receptării și analizei dilemelor existențiale, și pe cea a soluționării lor. Eseul nu este așadar doar spunere, în sensul relației clasice emițător-receptor, ci deopotrivă implicare.

BIBLIOGRAFIE

- Balotă, Nicolae, „Pledoarie pentru autonomia eseului”, în *Euphorion*, Editura pentru Literatură, București, 1969.
- Birăescu, Liviu Traian, *Căile eseului*, Editura Facla, București, 1976.
- Constantinescu, Pompiliu, *Scrieri V*, Editura Minerva, București, 1972.
- Culcer, Dan, *Maturizarea eseului*, în *Grupuri și serii*, Editura Cartea Românească, București, 1981.
- Diaconu, Mircea A., „Alexandru Odobescu și panorma deșertăciunilor”, în *Instantanee critice*, Editura Moldova, 1998.
- Marino, Adrian, *Dicționar de idei literare*, vol. I (A-G), Editura Eminescu, București, 1973.
- Mihăilescu, Dan. C., *Literatura română în postceaușism*, III, Eseistica. Piața ideilor politico-literare, Editura Polirom, 2007.
- Noica, Constantin, *Despre lăutărism*, Editura Humanitas, București, 2007.

⁷ Asupra acestui aspect au fost formulate în timp numeroase opinii. Adrian Marino, spre exemplu, analizând succesul eseului în Occident, vorbește despre o reacție firească în urma unei perioade de „suprasaturare pozitivistă, sistematică, erudită, abstractă, estetizantă”, în timp ce la noi fenomenul este analizat ca tendință de sincronizare, de racordare la modernitate (*Dicționar de idei literare*, vol. I (A-G), 1973, Editura Eminescu, București, p. 621). Pe de altă parte, Dan Culcer vede în expansiunea eseului după cel de-al Doilea Război Mondial un fenomen „procesual, ireversibil vădind o dublă deschidere, spre tradiția fecundă și spre fenomenul european contemporan” ce se justifică prin interacțiunea unor factori favorizanți printre care creșterea nivelului general de cultură, circulația extinsă a informației, o anumită libertate spirituală etc. („Maturizarea Eseului”, Vol. *Grupuri și Serii*, Editura Cartea Românească, București, 1981, p. 10). De asemenea, Traian Liviu Birăescu (*Căile eseului*, Editura Facla, București, 1976, p. 85), raportându-se în contextul literaturii interbelice, remarcă existența unui climat spiritual, a unei ideologii a epocii favorabile dezvoltării eseului ca formă a literaturii de idei ce reflectă obligatoriu realitățile sociale ale epocii. Alina Pamfil discută despre „reaparitia genului în perioade de criză”, perspectivă interesantă aplicabilă mai ales în contextul literaturii de după 1989 ce poartă puternica amprentă a ieșirii de sub totalitarism, a sentimentului de eliberare și a nevoii de recuperare a identității. (*Eseul. O formă a neliniștii*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2000, p. 212). Dan C. Mihăilescu descoperă în ipostaza eseului modalitatea discursivă ce face „alchimia intelectuală a noilor cuceriri amalgamate și a recuperărilor” remarcând, în același timp, perspectiva politică, afectivă și istorică pe care o oferă literatura memorialistică cea a libertăților tematice, estetice, sexuale și religioase a beletristicii. Astfel, în opinia sa, eseul se conturează ca tip autonom de discurs alături de textul biografic și literatura de ficțiune, cele trei categorii împărțindu-și sfera de influență și de acțiune (*Literatura română în postceaușism*, III. *Eseistica. Piața ideilor politico-literare*, Editura Polirom, 2007, p. 17).

- Pamfil, Alina, *Eseul. O formă a neliniștii*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2000.
- Petrescu, Camil, „Despre eseu sau tutti frutti”, în *Opinii și atitudini*, Editura pentru Literatură, București, 1962.